

انقلاب مشروطه ایران

انقلاب مشروطه یکی از تحولات مهم تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود و تأثیر عمیقی در زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان داشته است. در این درس، شما با استفاده از منابع و مطالعات مربوط به این رویداد سرنوشت‌ساز، زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی آن را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

فعالیت ۱

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، درباره این موضوع با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید که چرا مطالعه انقلاب مشروطه در تاریخ معاصر ایران اهمیت دارد.

زمینه‌ها و علل انقلاب مشروطه

انقلاب مشروطه، جنبش سیاسی و اجتماعی گسترده و قدرتمندی بود که در زمان مظفرالدین شاه به وقوع پیوست. آرمان و هدف انقلاب مشروطه این بود که آزادی و برابری را در کشور برقرار سازد و با تدوین و اجرای قانون اساسی و برپایی مجلس شورای ملی، حکومت مستبد، ناکارآمد و ناسالم قاجار را به حکومتی قانونمند و کارآمد تبدیل کند. در واقع، ایرانیان با این انقلاب

برای نخستین بار، خواهان تغییر شیوه اداره کشور شدند و در صدد برآمدند که حکومت خودکامه قاجار را به سلطنتی مشروطه، در چارچوب قانون و تحت نظارت نمایندگان خود در مجلس شورای ملی در آورند.

ساختمان مجلس شورای ملی در میدان بهارستان - تهران

انقلاب مشروطه، زمینه‌ها و علل متعدد و پیچیده‌ای داشت که در طول زمامداری سلسله قاجار و عمدتاً تحت تأثیر مواجهه ایران با کشورهای اروپایی و نفوذ تمدن غرب در جامعه ایرانی شکل گرفت. این زمینه‌ها و علل در سه بخش سیاسی، اقتصادی و فکری و فرهنگی بررسی می‌شود.

الف) زمینه‌ها و علل سیاسی

عملکرد حکومت قاجار در سیاست داخلی و خارجی در دوران پیش از مشروطه، نارضایتی و در موارد زیادی خشم مردم را برانگیخت و به مقبولیت و مشروعیت سیاسی این حکومت ضربه اساسی زد.

۱- در بُعد داخلی، حکومت قاجار به سبب نداشتن تشکیلات منسجم و کارآمد اداری با مشکلات زیادی در اداره امور کشور مواجه بود. به علاوه، رفتار مستبدانه شاه و زبردستان اغلب نالایق او که بای عدالتی و دریافت مالیات‌های گوناگون از مردم همراه بود، بر کاستی‌ها می‌افزود. از سوی دیگر، ناکام ماندن اقدام‌هایی که برخی از صدراعظم‌های نوگرا مانند میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر و میرزا حسین‌خان سپهسالار برای اصلاح روش کشورداری و نوسازی نهادهای حکومتی آغاز کرده بود، باعث سرخوردگی بیشتر ایرانیان و ناخرسندی آنان از خاندان حاکم شد.

۲- در بُعد خارجی، شکست‌های سیاسی و نظامی سنگین حکومت قاجار در برابر روسیه و انگلستان، که منجر به جدایی سرزمین‌های پهناور، آباد و پر جمعیتی از خاک ایران در شمال و شرق کشور و گسترش نفوذ و دخالت بیگانگان شد، ضربه مهلکی به اعتبار و حیثیت آن حکومت وارد کرد. به علاوه، وقتی ژاپن که کشوری آسیایی بود در جنگ با روسیه (۱۹۰۴-۱۹۰۵م)، به پیروزی رسید، حقارت و ضعف سلسله قاجار بیش از پیش آشکار شد؛ چون مردم ایران روسیه را کشوری شکست‌ناپذیر می‌دانستند.

ب) زمینه‌ها و علل اقتصادی

اوضاع و شرایط اقتصادی آشفته و نابسامان ایران در عصر قاجار نیز به طور چشمگیری زمینه‌ساز ناخشنودی مردم از نظام حاکم و شورش بر آن شد. از دست رفتن مناطق حاصلخیز در عهدنامه‌های مختلف به خصوص معاهده‌های گلستان و ترکمانچای، اعطای حقوق ویژه تجاری و واگذاری امتیازات اقتصادی گوناگون به بیگانگان، خاصه روسیه و انگلستان، از جمله عوامل مؤثر بر ضعف و انحطاط اقتصادی ایران در دوره قاجار بود. واردات بی‌رویه کالاهای خارجی و حمایت نکردن دولت از صنایع داخلی، باعث رکود و تعطیلی صنایع محلی، به‌ویژه کارگاه‌های نساجی، شد که نتیجه آن افزایش بیکاری و فقر و کاهش بیشتر ارزش پول ایرانی بود. بروز قحطی‌های بزرگ و کمبود و گرانی آذوقه، به خصوص نان، بارها در دوره قاجار منجر به ناآرامی و شورش‌های پراکنده در شهرهای مختلف ایران شد.

در چنین شرایطی، حکومت قاجار برای تأمین مخارج روزافزون خود، به‌ویژه هزینه هنگفت سفر شاهان به اروپا، اقدام به فروش مناصب حکومتی، بالا بردن مالیات‌ها و استقراض از روسیه و انگلستان کرد که تنها بر وخامت وضعیت اقتصادی افزود و خشم و نفرت بیشتر مردم را برانگیخت. به علاوه، بخش‌هایی از جامعه به ویژه علما و بازرگانان به شدت نگران سلطه بیگانگان بر تجارت خارجی و منابع اقتصادی کشور بودند.

ب) زمینه‌ها و علل فکری و فرهنگی

۱- آموزه‌های عدالت‌خواهانه و ظلم‌ستیزانه دین اسلام: در طول تاریخ ایران اسلامی، باورها و آموزه‌های دینی، سیره و سنت پیشوایان مذهبی به خصوص خاطره قیام کربلا، نقش بسزایی در برانگیختن روحیه عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و مبارزه با سلطه‌طلبی بیگانگان داشته است. تأثیر آموزه‌های اسلامی و نقش

به ایران و رفتن ایرانیان به اروپا به عنوان فرستاده سیاسی (دیپلمات)، مستشار نظامی، دانشجو، بازرگان، گردشگر و... گسترش یافت. شکست‌های نظامی ایران از روسیه، این گروه از ایرانیان را کنجکاو کرده بود که راز پیشرفت و نیرومندی دولت‌های اروپایی و دلیل عقب‌ماندگی کشور خویش را جست‌وجو کنند. آنچه بیش از همه نظر آنان را به خود جلب کرد، روش کشورداری و حکومت‌مبندی بر قانون در اروپا بود. برخی از ایرانیان پس از بازگشت به ایران، دیده‌ها و شنیده‌هایشان را از پیشرفت‌ها و ترقیات تمدنی اروپاییان، به‌ویژه اصول حکومت‌داری آنان، برای هموطنان خود بازگو کردند و به مرور اندیشه مشروطه خواهی را رواج دادند. ورود صنعت چاپ به ایران، رونق نشر کتاب و نیز انتشار روزنامه کمک شایانی به نشر و ترویج افکار جدید کرد.

سیاحنامه ابراهیم بیک از جمله برجسته‌ترین نوشته‌های انتقادی درباره وضعیت ایران در دوران پیش از مشروطه است. این کتاب را بازرگان روشنفکر، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای نوشته است.

عالمان شیعی در بسیاری از خیزش‌های سیاسی - اجتماعی دوره قاجار، مانند بسیج مردم در جنگ‌های ایران و روس، مجازات سفیر متجاوز روسیه در تهران و قیام علیه امتیاز رویتر و جنبش تنباکو آشکار است.

یکی از منادیان بیداری و وحدت اسلامی و مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی، سیدجمال‌الدین اسدآبادی بود. افکار و اقدامات این اندیشمند مبارز مسلمان، بر جنبش مشروطه خواهی ایران و جنبش‌های اعتراضی در دیگر کشورهای اسلامی تأثیر زیادی گذاشت.

۲- ترویج اندیشه‌های نو درباره حکومت و نشر آثار انتقادی: در نتیجه انقلاب‌های فکری و سیاسی که در اروپا به وقوع پیوست، بیشتر حکومت‌های مستبد و خودکامه در سده‌های ۱۸ و ۱۹م جای خود را به نظام‌های سیاسی مشروطه و دموکرات دادند. به دنبال مواجهه گسترده ایران با کشورهای اروپایی در عصر قاجار، به تدریج ایرانیان با تمدن جدید غرب و اندیشه سیاسی مبتنی بر آن آشنا شدند. باب این ارتباط و آشنایی با جنگ‌های ایران و روسیه گشوده شد و با آمدن اروپاییان

علاوه بر افکار و آثاری که به انگیزه تبلیغ و ترویج تفکر مشروطه‌خواهی صورت می‌گرفت، نوشته‌هایی نیز در قالب کتاب و روزنامه در داخل و خارج از ایران در اعتراض به اوضاع نابسامان داخلی و نقد نفوذ و سلطه بیگانگان منتشر می‌شد. نویسندگان این آثار، استبداد سیاسی، نبود قانون و فساد و بی‌لیاقتی زمامداران را عامل عقب‌ماندگی ایران و ناتوانی آن در برابر دولت‌های اروپایی می‌شمردند. در این میان، روزنامه‌ها سهم بسزایی در آگاهی بخشی به مردم و آشنا کردن آنها با مفاهیم جدید سیاسی داشتند.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

الف) وصف میرزا صالح شیرازی از نظام سیاسی انگلستان و شیوه اداره کشور را بخوانید و تأثیر آن را بر ترویج تفکر مشروطه‌خواهی بیان کنید. میرزا صالح شیرازی از نخستین دانش‌آموختگان ایرانی در اروپا و ناشر اولین روزنامه با عنوان کاغذ اخبار در ایران بود. او در سفرنامه خود نوشته است:

«بالجمله دولت انگریز [انگلیس] منقسم به این سه فرقه [پادشاه، مجلس اعیان و مجلس عوام] می‌باشد. و هیچ حکمی و امری نمی‌شود اعم از جزوی و کلی، مگر به رضای هر سه فرقه. فرضاً اگر پادشاه حکمی صادر کند که موافق مصلحت ولایتی نباشد و کیل رعایا [مجلس عوام] مقاومت و ممانعت در جریان حکم مزبور نموده... جاری نخواهد شد و همچنین اگر خوانین [مجلس اعیان] و پادشاه متفق شوند و وکیل رعایا راضی نبود، ایضاً حکم آنها اگر مقرون به مصلحت بوده جاری نخواهد شد و اگر پادشاه و وکیل رعایا اراده در انتظام مهمی نمایند و خوانین قبول نکنند، مهم مزبور بدون تأثیر می‌ماند. بالجمله دولت انگریز را مثل دستگاهی قیاس کرده‌اند سه گوشه، در صورتی که هر سه گوشه منتظم بوده، امور دستگاه برقرار و الا مختل می‌ماند» (سفرنامه میرزا صالح شیرازی، ص ۳۲۳-۳۲۴).

ب) میرزا یوسف خان مستشارالدوله، یکی از روشنفکران دوره ناصرالدین شاه قاجار است که به دلیل انجام دادن مأموریت‌های سیاسی در اروپا با نهادهای سیاسی غرب آشنا بود. او رساله کوچکی با عنوان **یک کلمه** نوشت و در آن اندیشه تدوین قانون اساسی و تأسیس مجلس شورای ملی را پیشنهاد کرد. در بخشی از این رساله آمده است: «... یک کلمه که جمیع انتظامات فرنگستان در آن مندرج است، کتاب قانون است که جمیع شرایط که انتظامات معمول به امور دنیویه تعلق دارد در آن محرر و مسطور است و دولت و امت کفیل بقای آن است، چنان که هیچ فردی از سکنه فرانسه یا انگلیس یا پروس مطلق‌التصرف [دارای اختیار مطلق و نامحدود] نیست، یعنی در هیچ کاری که به امور محاکمه و مرافعه و سیاست و امثال آن می‌باشد به هوای نفس خود نمی‌توان عمل کرد. شاه و گدا و رعیت و لشگری در بند آن مقید هستند و احدی قدرت مخالفت با کتاب قانون را ندارد» (رساله یک کلمه، ص ۸).

- ۱- منظور مستشارالدوله از عنوان «یک کلمه» چه بوده و چرا او این عنوان را برای رساله خود انتخاب کرده است؟
- ۲- به نظر شما، چرا ناصرالدین شاه از افکار مستشارالدوله استقبال نکرد و دستور داد که او را زندانی و شکنجه کنند تا در زندان بمیرد؟

فراماسونری^۱

فراماسون از نظر لغوی به معنای «بتای آزاد» است و فراماسونری در اصطلاح به جمعیت و تشکیلاتی مخفی گفته می‌شود که در قرن ۱۸م تأسیس شد و به تدریج در سرتاسر جهان گسترش یافت. جدایی دین از سیاست و ارزش‌های حقوق بشری از جمله آموزه‌های مورد تأکید تشکیلات فراماسونری بود. ورود به این تشکیلات شرایطی داشت و اعضا پس از عضویت در لژهای فراماسونری، تعهد می‌سپردند که اسرار لژ را افشا نکنند. به همین سبب، ایرانیان به تشکیلات فراماسونری، فراموش‌خانه نیز می‌گفتند. فراماسون‌ها در هر کشوری سعی می‌کردند شخصیت‌های برجسته سیاسی، اقتصادی و علمی را جذب خود کنند. سابقه آشنایی ایرانیان با جمعیت‌های فراماسونری به اوایل دوره قاجار بر می‌گردد. میرزا عسکرخان ارومی افشار، فرستاده فتحعلی‌شاه به دربار ناپلئون بناپارت، نخستین ایرانی‌ای بود که به عضویت لژ فراماسونری درآمد. در دوران ناصرالدین‌شاه، لژهای فراماسونری در ایران شکل گرفت و میرزا ملکم خان از مؤسسان و فعالان آنها بود. بعدها فعالیت این لژها گسترش یافت و در دوران حکومت پهلوی نیز ادامه داشت.

۱- Free Masonery

رویدادها و تحولات مهم انقلاب مشروطه

اوج‌گیری انقلاب و صدور فرمان مشروطه

به نظر برخی از مورخان، کشته شدن ناصرالدین‌شاه قاجار در آستانه پنجاهمین سال سلطنتش توسط یکی از مریدان سیدجمال‌الدین اسدآبادی به نام میرزا رضا کرمانی، نقطه عطف و رویدادی مهم در تاریخ ایران است. «گلوله قاتل فقط به زندگی ناصرالدین‌شاه پایان نداد بلکه این گلوله در واقع پایان نظم کهن بود». مظفرالدین‌شاه، پسر و جانشین او، خلق و خوبی متفاوت با پدر داشت؛ نرم‌خو و فاقد توانمندی لازم برای اداره امور بود. از همین رو، حتی بسیاری از مسائل کشور را به اطلاعش نمی‌رساندند و او هم تمایلی به مواجه شدن با مسائل و مشکلات نداشت. به این ترتیب، در دوران سلطنت او اوضاع ایران بی‌ثبات‌تر و مشکلات اقتصادی پیچیده و بیشتر شد.

در چنین شرایطی بود که منتقدان و مخالفان، فرصت و جرئت یافتند که حکومت قاجار و عملکرد مقام‌های آن را بیش از گذشته مورد انتقاد و اعتراض جدی قرار دهند. آنان با تأسیس انجمن‌های مخفی و نیمه مخفی، انتشار روزنامه و کتاب و برپایی مجالس سخنرانی بر فعالیت‌های خود افزودند. در پی این اقدام‌ها، فضای سیاسی - اجتماعی ایران ملتهب و مهیای خیزش عمومی شد و یک سلسله رویدادهای اعتراضی که با برخوردهای خشونت‌آمیز همراه بود، در تهران و سایر نقاط کشور به وقوع پیوست (۱۳۲۳-۱۳۲۴ق/ ۱۲۸۴-۱۲۸۵ش) که در نهایت به صدور فرمان مشروطه توسط مظفرالدین‌شاه در

مظفرالدین شاه به همراه جمعی از درباریان و ملازمان

۱۴ مرداد ۱۲۸۵ / ۱۳۲۴ق و پیروزی انقلاب در گام نخست منتهی شد. مهم‌ترین رویدادهای منتهی به صدور فرمان مشروطه را در جدول صفحه بعد بخوانید.

<p>در زمان مظفرالدین شاه، تعدادی از کارشناسان بلژیکی به استخدام گمرک درآمدند و یکی از آنان به نام نوز به ریاست گمرک منصوب شد. برخی از بازرگانان به اقدام نوز در افزایش حقوق گمرکی و بدرفتاری با ایرانیان معترض بودند. به همین سبب، وقتی عکسی از نوز به دست آمد که در یک میهمانی، لباسی شبیه لباس روحانیت به تن کرده بود. این عکس موجب بروز اعتراض‌هایی شد، برخی از سخنرانان مذهبی، از جمله مجتهد برجسته سیدعبدالله بهبهانی، این اقدام نوز را توهین به اسلام شمردند و خواهان برکناری او شدند. عده‌ای از بازرگانان نیز در اعتراض به نوز در حرم حضرت عبدالعظیم بست نشستند، اما عین‌الدوله، صدراعظم مظفرالدین شاه در برابر این اعتراض‌ها سخت ایستادگی کرد.</p>	<p>ماجرای نوز بلژیکی</p>
<p>هم‌زمان با اتفاقات پایتخت، رویدادهایی که در برخی ایالت‌ها به وقوع پیوست که انعکاس وسیعی در پایتخت و سایر شهرها داشت. از جمله این رویدادها می‌توان به فلک شدن و تبعید سه تن از علمای بزرگ کرمان به سبب مقابله با فرقه شیخیه و نیز اعتراض مردم خراسان به کمبود نان و ستمگری آصف‌الدوله، حاکم آن ایالت اشاره کرد. این موضوع‌ها در ماه رمضان ۱۳۲۳ق/ ۱۲۸۴ش، محور اصلی سخنرانی واعظان به خصوص در تهران بود.</p>	<p>اعتراض سایر شهرها</p>
<p>روس‌ها که امتیاز تأسیس بانک استقراضی را از دولت ایران اخذ کرده بودند، در تهران زمینی موقوفه و متروکه را که قبرستانی نیز در آن قرار داشت برای بنای ساختمان بانک خریداری و با وجود مخالفت عمومی، اقدام به ساختمان‌سازی کردند. این اتفاق حتی اعتراض علمای نجف را برانگیخت و موجب شد گروهی از مردم خشمگین تهران با هدایت برخی از روحانیان در یک شورش عمومی ساختمان مذکور را ویران کنند.</p>	<p>ماجرای بانک استقراضی</p>
<p>بر اثر جنگ روسیه و ژاپن و افزایش حقوق گمرکی، قند گران شد و نارضایتی مردم را برانگیخت. عین‌الدوله گرانی قند را بهانه قرار داد تا بازرگانان معترض به عملکرد نوز را گوشمالی دهد. به اشاره صدراعظم، علاءالدوله، حاکم تهران، تعدادی از بازرگانان خوشنام و سرشناس تهرانی را به چوب بست. در اعتراض به این اقدام، بازاریان مغازه‌ها را تعطیل کردند و به همراه جمعی از مردم در مسجدشاه حضور یافتند و خواستار عزل حاکم تهران شدند. مأموران نظامی نیز با چوب و چماق به جان مردم افتادند.</p>	<p>به چوب بستن بازرگانان</p>
<p>در پی حوادث فوق، نشست‌های مختلفی در منزل برخی از علمای تهران بر پا شد. به پیشنهاد آیت‌الله سید محمد طباطبایی، یکی از مجتهدان بزرگ تهران، علما و مردم به نشانه اعتراض به حکومت قاجار به ری مهاجرت کردند و در حرم حضرت عبدالعظیم بست نشستند. مهاجران از طریق سفیر عثمانی خواسته‌های خود را که شامل ایجاد عدالت‌خانه در همه شهرها برای رسیدگی به شکایات مردم، عمل به قوانین اسلامی به‌طور دقیق و عزل علاءالدوله از حکومت تهران بود، به گوش مظفرالدین شاه رساندند. پس از موافقت شاه با خواسته‌های مهاجران، آنان به تهران بازگشتند.</p>	<p>مهاجرت صغرا</p>
<p>حکومت قاجار نه تنها به قول و تعهد خود عمل نکرد بلکه اقدام به دستگیری و تبعید برخی از رهبران معترض کرد. از این رو، بار دیگر شعله‌های قیام برافروخته شد. در نتیجه حمله مأموران حکومت به معترضان، تعدادی از آنها مجروح شدند و طلبه‌ای به نام سیدعبدالحمید به شهادت رسید. رهبران قیام پس از تبادل نظر، تصمیم گرفتند به قم مهاجرت کنند. حضور شیخ فضل‌الله نوری، مجتهد طراز اول پایتخت به همراه سایر علمای برجسته در مهاجرت کبرا، بر قوت و استحکام قیام افزود.</p>	<p>مهاجرت کبرا</p>
<p>هم‌زمان با مهاجرت کبرا شمار زیادی از بازرگانان و اعضای صنف‌های مختلف تهران در مقر تابستانی سفارت انگلستان در شمال شهر تهران بست نشستند. تعدادی از دانش‌آموزان مدرسه دارالفنون و دیگر مدارس جدید نیز به بست‌نشینان پیوستند و درباره مزایای دولت مشروطه و حکومت جمهوری سخنرانی می‌کردند. مهم‌ترین خواسته بست‌نشینان در قم و تهران عبارت بود از: تأسیس عدالت‌خانه، برکناری عین‌الدوله از صدارت و تشکیل مجلس شورای ملی. مظفرالدین شاه، چند هفته پس از بست‌نشینان معترضان، صدراعظم مستبد خود عین‌الدوله را برکنار و فرمان مشروطه را صادر کرد.</p>	<p>بست‌نشینی در سفارت انگلستان</p>

استنباط و تحلیل تاریخی

الف) چند مورد از ویژگی‌های مشترک رویدادهایی را که منجر به انقلاب مشروطه شد، استخراج و فهرست کنید.
 ب) در خواسته‌های معترضان، از مهاجرت صغرا تا مهاجرت کبرا چه تغییر و تحولی صورت گرفت؟

بست‌نشینان مشروطه خواه - سفارتخانه انگلستان - تهران

دربار شاهی بود. تشکیل هیئت وزیران به ریاست رئیس‌الوزرا (نخست‌وزیر) یکی دیگر از نتایج مهم انقلاب مشروطه به شمار می‌رود. اعضای این هیئت که توسط شاه منصوب می‌شدند، با تأیید مجلس شورای ملی شروع به کار می‌کردند و در صورت عدم رضایت مجلس، از کار برکنار می‌شدند.

تدوین و تصویب قانون اساسی

یکی از اقدام‌های شاخص مشروطه‌خواهان پس از صدور فرمان مشروطه، تدوین قانون اساسی بود. قانون اساسی مشروطه که با عجله تدوین و به امضای مظفردالدین شاه رسیده بود، بیشتر

شکل‌گیری مجلس شورای ملی و هیئت وزیران بلافاصله پس از صدور فرمان مشروطه، هیئتی شامل نمایندگان بازرگانان، اصناف، روحانیان و روشنفکران تشکیل شد و اقدام به تدوین نظام‌نامه انتخابات مجلس شورای ملی کرد. در این نظام‌نامه، کسانی که می‌توانستند در انتخابات شرکت کنند به شش گروه (قشر) تقسیم شده بودند^۱.

نخستین دوره مجلس شورای ملی با حضور مظفردالدین شاه گشایش یافت (مهر ۱۲۸۵). از جمله مصوبه‌های مهم این دوره، اصلاح نظام مالیاتی و لغو تیول‌داری یا نظام اجاره‌داری زمین‌های کشاورزی با حق دریافت مالیات، انتقال مالکیت زمین‌های دولتی از خزانه شاهی به وزارت مالیه و کاهش بودجه

۱- این شش گروه (قشر) عبارت بودند از شاهزادگان قاجار، علما و طلاب حوزوی، اعیان و اشراف، تجار دارای مکان کسب و کار معین، زمین‌داران مالک املاکی به ارزش

۱۰۰۰ تومان و پیشه‌وران و صنعت‌کاران دارای دکان و محل کار.

نمایندگان نخستین دوره مجلس شورای ملی

به طرز کار مجلس شورای ملی مربوط می شد. به همین سبب، اصول قانون اساسی کشورهای فرانسه و بلژیک اقتباس شده بود. قانون اساسی مشروطه و مُتَمَّم آن با اصلاحیه‌هایی جزئی، که در دوران حکومت پهلوی در آن صورت گرفت، تا پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ش) رسمیت داشت.

کاوش خارج از کلاس

جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک

به پنج گروه تقسیم شوید و هر گروه با مراجعه به نسخه‌ای از قانون اساسی مشروطه، که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، اصول مربوط به یکی از موضوع‌های زیر را از آن استخراج و فهرست کنید و در کلاس ارائه دهید: ۱- جایگاه اسلام و مذهب شیعه، ۲- حقوق و تکالیف شاه، ۳- جایگاه، اختیارات و تکالیف مجلس شورای ملی، ۴- حقوق شهروندی و مدنی، ۵- قضاوت و دادگستری.

گسترش روزنامه و روزنامه‌نگاری

یکی از دستاوردهای انقلاب مشروطه که خیلی زود به بار نشست، گسترش سریع نشریات و توسعه فعالیت‌های روزنامه‌نگاری بود. پس از صدور فرمان مشروطه، به یکباره تعداد روزنامه‌ها و شمارگان (تیراژ) آنها چندین برابر شد. روزنامه‌نگاران مشروطه‌خواه با شور و شغف فراوان درباره مفاهیمی چون آزادی، آدمیت، برابری، عدالت، بیداری، حقوق، ترقی، وطن، استقلال و... مطلب می‌نوشتند و نام اغلب روزنامه‌های جدید نیز از همین مفاهیم گرفته شده بود؛ در حالی که در دوران پیش از مشروطه، روزنامه‌نگاران اجازه نداشتند یا جرئت نمی‌کردند که درباره این مفاهیم قلم بزنند. همانند سایر انقلاب‌ها، با برداشته شدن سانسور و رفع محدودیت‌ها، تندروی‌هایی نیز در عرصه نشریات بروز کرد.

۱- از جمله مشهورترین این روزنامه‌ها می‌توان به صوراسرافیل، جبل‌المتین، وطن، نسیم شمال، ملانصرالدین و آذربایجان اشاره کرد.

صفحه اول روزنامه وطن

برخی از روزنامه‌نگاران از نقد اشخاص و نهادها فراتر رفتند و به تخریب، توهین و ناسزاگویی روی آوردند. این تندروی‌ها بر روند رویدادها و تحولات بعدی انقلاب مشروطه و تشدید اختلاف‌ها و دشمنی‌های داخلی تأثیر چشمگیری داشت.

واقعاً، تعدادی از مشروطه‌خواهان از جمله آیت‌الله سیدمحمد طباطبایی و آیت‌الله سیدعبدالله بهبهانی تبعید شدند و گروهی نیز به سفارتخانه‌های کشورهای خارجی پناه بردند (تیر ۱۲۸۷). چند تن از مشروطه‌خواهان پرشور مانند میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل، حاجی میرزا نصرالله ملک‌المکلمین و

جمعی از مشروطه‌خواهان که پس از به توپ بستن مجلس در باغ شاه غل و زنجیر شدند.

اختلاف و جنگ داخلی

کشمکش محمدعلی شاه و مشروطه‌خواهان

محمدعلی شاه که به دنبال مرگ پدر به تخت سلطنت نشسته بود (دی ۱۲۸۵)، از همان آغاز بنای ناسازگاری را با مجلس شورای ملی گذاشت. در این میان، دولت روسیه آشکارا از شاه جدید جانب‌داری کرد. علاوه بر آن، برخوردهای تند برخی از مشروطه‌خواهان و روزنامه‌نگاران افراطی با شاه و خانواده او، روابط دربار و مجلس را خصمانه‌تر کرد و امکان سازش دو طرف و توافق میان آنها را از بین برد.

محمدعلی شاه، سرانجام سوءقصد نافرجام به جان خود را بهانه قرار داد و با برقراری حکومت نظامی، توقیف روزنامه‌ها و منع تجمع‌ها، فرمان حمله به مجلس را صادر کرد. نیروی قزاق که تحت فرمان افسران روسی بود، مجلس را به توپ بست. در پی این

سید جمال الدین واعظ دستگیر و به دستور شاه مستبد به فجیع ترین شکل کشته شدند. بدین ترتیب، با انحلال مجلس شورای ملی بار دیگر استبداد برقرار شد. این دوره که حدود یک سال طول کشید، به دوره استبداد صغیر معروف است.

مخالفت فکری - سیاسی با مشروطه

شیخ فضل الله نوری، مجتهد برجسته تهران، در آغاز با مشروطه همراهی کرد. او در تدوین مضمون اساسی، نقش فعالی به عهده گرفت و اصل دوم آن به پیشنهاد و اصرار وی به تصویب رسید. این اصل الزام می کرد که پنج نفر از مجتهدان طراز اول بر مصوبات مجلس شورای ملی نظارت کنند.

شیخ فضل الله نوری در اواسط سال ۱۲۸۶ ش پیوندش را با (طباطبایی و بهبهانی)، دو مجتهد مشروطه خواه پایتخت، گسست و کمر همت به مخالفت با مشروطه خواهان بست. او اصول و مبانی مشروطه را مغایر و ناسازگار با اسلام شمرد و خواستار برپایی مشروطه مشروعه شد. وی ادعا می کرد که انقلاب مشروطه از مواضع اصیل و اولیه خود منحرف شده است و برخی افراد مخالف با اسلام، در پوشش مشروطه خواهی قصد دارند مبانی و ارزش های اسلامی را تضعیف و نابود کنند.

پس از جبهه گیری شیخ فضل الله نوری در مقابل مشروطه، دو جریان فکری - سیاسی قدرتمند در برابر هم صف آرای کردند. در یک سو شیخ فضل الله نوری و شمار زیادی از روحانیان و طلاب از تهران و سایر شهرهای ایران و عتبات عالیات قرار داشتند که با مشروطه به مخالفت برخاسته بودند. آیت الله سید کاظم طباطبایی یزدی از مراجع ساکن نجف نیز از جمله این مخالفان بود. اعضای این جریان فکری، علاوه بر بست نشینی و برپایی گردهمایی های اعتراضی، کتاب ها و رساله های متعددی در نقد و

آیت الله شیخ فضل الله نوری و آیت الله سید عبدالله بهبهانی

آیت الله سید محمد طباطبایی (۱۲۲۱ - ۱۲۹۹ ش)

و میرزا حسین خلیلی تهرانی) نیز به دفاع از انقلاب و نظام مشروطه برخاستند. هواداران مشروطه هم آثار متعددی در تأیید و وجوب مشروطه و رد دیدگاه مخالفان نوشتند که یکی از شاخص ترین آنها نوشته آیت الله میرزای نائینی است.

رد مشروطه نوشتند. در سوی دیگر، طرفداران مشروطه بودند که طیف گسترده ای از روشنفکران، روحانیان و... را شامل می شدند. به جز دو مجتهد برجسته تهران (طباطبایی و بهبهانی)، سه تن از مراجع بزرگ نجف (محمد کاظم آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی

رساله مقیم و مسافر اثر حاج آقا نورالله
نجفی اصفهانی

کتاب تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله نوشته
میرزای نائینی

فعالیت ۴

اجرای نمایش

قسمت‌هایی از رساله مقیم و مسافر را که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، به صورت نمایش در کلاس اجرا کنید و نتیجه‌گیری کنید که نویسنده رساله موافق مشروطه است یا مخالف آن؟

فتح تهران و برقراری مجدد مشروطه

پس از کودتای محمدعلی شاه علیه مجلس، شهر تبریز با هدایت انجمن ایالتی و پایداری مجاهدان مشروطه خواه آذربایجانی، پایگاه آزادی خواهی و مقاومت در برابر استبداد و مستبدان شد. در رأس این مجاهدان ستارخان و باقرخان قرار داشتند. نیروهای

ستارخان و باقرخان

مستبد محلی با پشتیبانی واحدهای نظامی که از تهران به تبریز اعزام شده بود، شهر را محاصره کردند و نبرد سختی در گرفت. احمد کسروی، مورخ برجسته معاصر، وضعیت آن روزهای ایران را این‌گونه توصیف می‌کند: «از ایران آذربایجان ماند، از آذربایجان تبریز، از تبریز کوی امیرخیز و از کوی امیرخیز کوچه‌ای که ستارخان در آن می‌جنگید؛ سپس کوچه به کوی، کوی به تبریز، تبریز به ایالت و ایالت به ایران مبدل شد».^۱ در پی ایستادگی دلاورانه مجاهدان آذربایجانی در برابر استبداد و اعلامیه مراجع ساکن نجف در پشتیبانی از مشروطه، آزادی خواهان

در سایر نقاط ایران قوت قلب یافتند و مهتای خیزش علیه حکومت محمدعلی شاه شدند. در گیلان، مشروطه خواهان با جلب

۱- کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ج ۲، ص ۶۹۳، با اندکی تلخیص

حمایت یکی از زمین‌داران بزرگ به نام محمد ولی خان تنکابنی (سپهدار)، قدرت را به دست گرفتند و آماده حرکت به سوی تهران شدند. در مرکز ایران نیز بختیاری‌ها به انقلابیون گرایش یافتند. علیقلی خان سردار اسعد، برادرش صمصام‌السلطنه، ایل خان بختیاری را به هواداری از مجلس و مشروطه فراخواند. جنگاوران ایل بزرگ بختیاری پس از تصرف اصفهان به قصد

تسخیر پایتخت به حرکت درآمدند.

سرانجام نیروهای بختیاری به فرماندهی سردار اسعد و مجاهدان گیلانی با هدایت محمدولی خان تنکابنی و بیرم خان ارمنی در عملیاتی هماهنگ تهران را فتح کردند. با پناهندگی محمدعلی شاه به سفارت روسیه، دوره استبداد صغیر به سر آمد (تیر ۱۲۸۸).

نگاره سردار اسعد بختياری (۱۲۳۶-۱۲۹۶ ش) اثر کمال الملک

محمد ولی خان تنکابنی (۱۲۲۵-۱۳۰۵ ش)

فعالیت ۵

فکر کنیم و پاسخ دهیم.

به نظر شما چرا محمدعلی شاه، سفارت روسیه را برای پناهنده شدن انتخاب کرد؟

اقدامات فاتحان تهران

چند نفر دیگر را به اعدام محکوم کرد. اعدام مجتهد طراز اول تهران با تبلیغات و هیاهوی فراوان انجام گرفت، در حالی که بسیاری از مستبدان، از جمله محمدعلی شاه، نه تنها از محاکمه و مجازات رهایی یافتند بلکه مستمری نیز دریافت کردند یا به سمت‌های مهمی منصوب شدند. شهادت شیخ فضل‌الله نوری به دست مشروطه‌خواهان تأثیرات زیانباری بر جامعه و فضای سیاسی ایران گذاشت و موجب گسترش اختلافات داخلی و یأس و سرخوردگی روحانیان موافق مشروطه شد.

پس از فتح تهران، مجلسی از بزرگان مشروطه تشکیل شد. این مجلس محمدعلی شاه را از سلطنت برکنار کرد و پسر خردسالش، احمد میرزا، را به جانشینی او برگزید. همچنین، با تعیین مقرری برای شاه برکنار شده، به او اجازه داد از کشور خارج شود. یک دولت موقت را نیز برای اداره امور کشور انتخاب کرد. مجلس مذکور، همچنین برای محاکمه و مجازات مخالفان مشروطه، دادگاه ویژه‌ای تشکیل داد. این دادگاه شیخ فضل‌الله نوری و

جشن‌های سالگشت پیروزی انقلاب مشروطه

نیروه‌های اجتماعی در انقلاب مشروطه

طیف گسترده‌ای از گروه‌ها و قشرهای اجتماعی عمدتاً شهری مانند روحانیان، بازرگانان، روشنفکران، اصناف و پیشه‌وران، زنان و کارگران در انقلاب مشروطه مشارکت داشتند و رهبری انقلاب بیشتر در اختیار سه گروه نخست بود. روحانیان و بازرگانان یکپارچه نبودند و با گذشت زمان، عده‌ای از آنان دست از مشروطه‌خواهی کشیدند و برخی حتی در برابر آن ایستادند.

اصناف و پیشه‌وران (صنعتگران و مغازه‌داران) و قشر کارگر شهری نقش مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند. آنان با عزم و اراده‌ای محکم در تمام رویدادهای انقلاب از جمله بست نشینی‌ها و تظاهرات‌ها به‌طور گسترده حضور یافتند و با نیروهای مستبد درگیر شدند. بیشترین و داغ‌ترین نطق‌های دوره‌ی اول مجلس شورای ملی به نمایندگان اصناف و پیشه‌وران اختصاص داشت. زنان نیز نقش فعال و مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند. آنان در بسیاری از رویدادهای کلیدی انقلاب در پایتخت و شهرهای دیگر حضوری پرشور داشتند و در مواردی حتی در کنار مردان، با مستبدان جنگیدند. زنان مشروطه‌خواه با وجود محروم شدن از حق رأی، همچنان به فعالیت‌های اجتماعی مانند تأسیس انجمن، روزنامه و مدرسه ادامه دادند.^۱

چالش‌ها و تنگناهای حکومت مشروطه

مشروطه‌خواهان پس از فتح تهران و به دست گرفتن قدرت، در اداره امور کشور و اجرای اصول قانون اساسی با چالش‌ها و مشکلات اساسی رو به رو شدند. عمده‌ترین این چالش‌ها و مشکلات عبارت بود از:

۱- فرهنگ کهن استبدادی، یعنی تفکر و روحیه انحصارطلبی، خودمحوری، بی‌اعتنایی به قانون، تحمل نکردن افکار و سلیقه‌های متفاوت و ترجیح دادن منافع فردی و خانوادگی بر منافع جمعی و ملی، مانعی اساسی و بزرگ در مسیر تحقق آرمان‌ها و هدف‌های مشروطه‌خواهی بود.

فعالیت ۶

بحث و گفت‌وگوی کلاسی

الف) با همفکری، مصادیقی از فرهنگ استبدادی را که دامن‌گیر جامعه امروز ما نیز هست، بیان کنید.
ب) به نظر شما، چرا جامعه ما پس از گذشت بیش از یک قرن هنوز نتوانسته است بر این موانع و مشکلات غلبه کند؟

۱- فوران، مقاومت شکننده، ص ۲۷۳-۲۷۶

۲- فقدان تشکیلات منظم و منسجم اداری و اقتصادی به حکومت مشروطه اجازه نمی‌داد که حاکمیت ملی را در سرتاسر کشور برقرار کند و برنامه‌های خود را پیش ببرد. هیئت وزیران شکل گرفت اما وزارت‌خانه و تشکیلات منسجمی وجود نداشت. از نظر مالی نیز دولت مشروطه در تنگناهای بسیاری قرار داشت و خزانه آن تقریباً خالی بود. کارگردآوری درآمدهای حکومتی هم مختل بود. نمایندگان دومین دوره مجلس شورای ملی (۱۲۸۸-۱۲۸۹ ش) چاره رفع این مشکلات را در استخدام کارشناسان خارجی دیدند. از این رو، چندین کارشناس امور اداری- مالی به ریاست مورگان شوستر از کشور آمریکا و تعدادی کارشناس نظامی سوئدی برای تأسیس نیروی ژاندارمری به استخدام دولت ایران درآمدند. پس از شروع به کار کارشناسان آمریکایی در ایران، دولت‌های انگلستان و به خصوص روسیه با این اقدام مخالفت کردند. در نتیجه دخالت و تهدید نظامی روسیه، دولت ایران مجبور شد به رغم مخالفت مجلس شورای ملی، کارشناسان آمریکایی را برکنار کند و به کشورشان بفرستد.

کتاب اختناق ایران نوشته مورگان شوستر

نمایندگان دومین دوره مجلس شورای ملی

ناکارآمد بودن سازمان اداری و نظامی و وجود مشکلات اقتصادی و مالی بسیار موجب آن شد که منتقدان محلی، به ویژه سران ایلات، در مناطق مختلف کشور قدرت خود را گسترش دهند و حاکمیت دولت مرکزی را متزلزل کنند. برخی از آنان حتی با مأموران دولت‌های خارجی مانند انگلستان رابطه برقرار کردند و تحت حمایت آنها قرار گرفتند.

۳- یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار بر ناکامی حکومت مشروطه، مداخله و فشار خارجی بود. انقلاب مشروطه ایران در شرایطی

به پیروزی رسید که حکومت مستبد روسیه پس از شکست نظامی از ژاپن، گرفتار انقلاب مشروطه در داخل کشور خود (۱۹۰۵م) بود. روسیه پس از سرکوب انقلاب داخلی، دوباره دخالت‌های استعماری‌اش را که خود توأم با تهدید و خشونت بود، در ایران از سر گرفت. قرارداد ۱۹۰۷ روسیه و انگلستان، دست روس‌ها را برای دخالت بی‌حد و حصر در امور ایران باز گذاشت.

یادآوری پیش آموخته‌ها

با توجه به آنچه در کتاب مطالعات اجتماعی نهم درباره قرارداد ۱۹۰۷ خواندید، علت انعقاد این قرارداد و مفاد اصلی آن را بازگو کنید.

با وجود اینکه دولت ایران اولتیماتوم روسیه را برای برکناری شوستر پذیرفت، نظامیان روس مناطقی از ایران را اشغال کردند و مرتکب جنایت‌های هولناکی شدند. آنان در تبریز بیش از ۴۰ تن از آزادی خواهان، از جمله **ثقة الاسلام تبریزی**، روحانی با نفوذ را به دار آویختند و به شهادت رساندند. در مشهد نیز سربازان متجاوز روس حرم امام رضا علیه السلام را به توپ بستند و تعدادی از زائران را شهید کردند.

انگلیسی‌ها نیز طی سال‌هایی که برای ایرانیان بسیار سرنوشت ساز بود، همچون دوران جنگ‌های ایران و روس سیاست مزورانه‌ای در پیش گرفتند. آنان علاوه بر مامشات با روسیه و نادیده گرفتن دخالت‌ها و جنایات روس‌ها، اقدام به تحکیم نفوذ خود در مناطق مرکزی و جنوبی ایران کردند. از جمله، دولت انگلستان با دور زدن دولت مرکزی، با خان‌ها و سران ایلات ارتباط برقرار نمود و معاهده‌هایی امضا کرد.

پرسش‌های نمونه

- ۱- زمینه‌ها و علل سیاسی شکل‌گیری انقلاب مشروطه را تحلیل و تشریح کنید.
- ۲- عوامل اقتصادی چگونه زمینه‌ساز انقلاب مشروطه شدند؟
- ۳- خاستگاه و سرچشمه اندیشه مشروطه‌خواهی چه بود؟ این اندیشه چگونه در ایران اشاعه یافت؟
- ۴- چهار اثر و دستاورد مهم انقلاب مشروطه را فهرست کنید.
- ۵- نبود تشکیلات منظم و منسجم اداری چه تأثیری بر عملکرد حکومت مشروطه داشت؟ توضیح دهید.